

PƏRVİNƏ ƏZİZOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Tibb Universiteti
Səməd Vurğun 167
p.azizova@gmail.com

BƏDİİ MƏTNİN ƏNƏNƏVİ LİŊVİSTİK TƏHLİLİNDƏ STATİSTİK METODUN TƏTBİQİ

Xülasə

Məqalə bədii mətnin linqvistik təhlilində statistik metodun tətbiqi məsələsinə həsr olunmuşdur. Yazıda linqvistik təhlil anlayışına yanaşma prinsipləri nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, ənənəvi üsulla linqvistik təhlil dilin müxtəlif səviyyələri – fonetik, leksik, qrammatik səviyyələr üzrə aparılır. Qrammatik səviyyədə linqvistik təhlil həm morfoloji, həm də sintaktik təhlili əhatə edir. Bununla yanaşı, bədii mətnin linqvistik təhlili əsərin kompozisiya və süjetə görə də təhlilini nəzərdə tutur. Bədii mətnin linqvistik təhlilində statistik metodun tətbiqi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə fonetik səviyyədə statistik metodla araşdırmalara yer verilir, fərqli janrlarda olan bədii nümunələr təhlilə cəlb olunur. Konkret poetik nümunələr əsasında aparılan statistik hesablamaların nəticələrinin bilavasitə öyrənilən əsərə aid olması faktı təsdiq olunur, bədii mətnin kəmiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin vacibliyi dəqiqləşdirilir.

Bədii mətnin fonetik səviyyədə linqvistik təhlili ahəng qanunu, fonetik əvəzlənmələri, səs artımı, səs düşümü, assimilyasiya, dissimilyasiya, metatez, vurğu, fasilə, intonasiya və s. məsələləri də aydınlaşdırmağı tələb edir.

Təhlil göstərir ki, bədii dil ədəbi dildən, danışiq dilindən, sözün geniş mənasında ümumxalq dilindən təcrid olunmur; onun tutumlu, cilalanan, təzədən işlənən bir qolu, təsirli sahəsidir. Buna görə də ümumxalq dilində işlənən, canlı danışiqda çox çevik, çox işlək görünən bütün sözlər bədii dilə keçə bilir, asanlıqla bədii əsərdə özünə yer tapır. Bədii mətnə işlənən hər bir söz «sınaqdan çıxarılır», xəyal və təfəkkürlə təmasa gətirilir.

Açar sözlər: mətn, bədii mətn, linqvistik təhlil, fonem, statistik təhlil, bayatı, tezlik, sait, samit, sonor, fonetik təhlil

“Linqvistik təhlil” anlayışı çoxcəhətliyi, müxtəlif yozum və izahları ilə seçilir və bunun əsas səbəbi terminoloji söz birləşməsinin tərkib komponentlərinin özlərinin geniş əhatə dairəsinə malik olmasıdır. A.Qurbanov “Linqvistik təhlil” anlayışını izah edərkən yazmışdır: “Linqvistik təhlil dedikdə, müxtəlif mövzuya və sahəyə aid olmasına baxmayaraq, hər hansı mətnin dilçilik cəhətdən araşdırılması, elmi süzğəcdən keçirilib ümumi nəticələr çıxarılması nəzərdə tutulur” [1, s.32]. Müəllifin istifadə etdiyi “dilçilik cəhətdən araşdırılma” ifadəsi ümumi səciyyə daşıyır və bütün linqvistik qatları, yarusları əhatə edir. Şübhəsiz ki, fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik cəhətdən araşdırma ilk növbədə yada düşməklə müəyyən iyerarxiya da aşkara çıxır. Təsədüfi deyil ki, A.Qurbanov konkret bədii əsərlər əsasında linqvistik təhlil nümunələri verərkən “fonetik təhlil”, “leksik təhlil”, “frazoloji təhlil”, “morfoloji təhlil”, “sintaktik təhlil” kimi yaruslara ardıcıl ayırmışdır [1, s.66-70]. Bu düzümə “frazoloji təhlil” daxil edildiyi kimi, şəxs adlarının təhlili məsələsi də ayrıca qoyulmuşdur. Nəzm əsərlərinin linqvistik təhlili ilə bağlı A.Qurbanov “əsərin ideyası”, “əsərin quruluşu və kompozisiyası” kimi təhlil obyektlərini də ortaya atır, bədii mətnin onomastik, orfoepik və fonetik xüsusiyyətlərindən danışır, nəsr əsərlərində “nitqin quruluşu”, “semantik xüsusiyyətlər”, dram əsərlərində isə “pemarkaların dili”, “dialogların dili”, “monoloqların dili” məsələlərinə də toxunur. Müəllif konkret əsərlərin linqvistik təhlili ilə bağlı “Qəzəldə istifadə olunmuş bədii ifadə vasitələrini aydınlaşdırın”, “Portret yaradan ifadələri göstərin”, “Poemanın üslub xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın, nitqin fərdiliyinə fikir verin – müəllif dilinin nisbətən qəlizliyi, Leylinin anasının dilindəki xəlqiliyi fərdilik faktı kimi səciyyələndirin”,

“qoşmalarla müqayisə edib qəzəlin janr xüsusiyyəti ilə bağlı söz və tərkibləri göstərin”, “nəsr dilinə məxsus ifadələrin işlənməsini əsərin epik təsviri ilə əlaqəli izah edin” və s. tapşırıqlar verir ki, bunların bəziləri üslubiyyatla, digərləri ədəbi janrlarla, başqaları isə ədəbiyyatşünaslıqla əlaqəsi ilə seçilir [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin 80-ci illərinə qədər Azərbaycan dilçiliyində ayrı-ayrı yazıçı və şairlərimizin, eləcə də konkret əsərlərin, yazılı abidələrin dili ilə bağlı tədqiqat işlərinin aparılmasına üstünlük verilmişdir. Belə tədqiqatlar bu gün də aparılmaqdadır. Məsələn, R.Məhərrəmovanın “Sabirin dili” monoqrafiyası üç fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil “Sabirin satirik şeirlərinin lüğət tərkibi”, II fəsil “Sabirin dilində söz yaradıcılığı”, III fəsil “Sabirin dilində ekspressiv, emosional xarakterli sözlər və frazeoloji vahidlər” adlandırılmışdır [2].

R.Eyvazova Kişvəri “Divan”ının dilini morfoloji səviyyədə araşdırmışdır. Onun monoqrafiyası iki fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə Kişvəri dilində hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlik kateqoriyaları, beş nitq hissəsi (isim, sifət, say, əvəzlik, zərf), ikinci fəsildə isə feil araşdırılır [3].

Qeyd olunan aspektdə tədqiqatlarda sintaksisə, eləcə də üslubiyyata dair araşdırma və təhlillərə rast gəlinir.

Təbii ki, şair, yaxud yazıçının dili, yaradıcılığı ilə əlaqədar linqvistik tədqiqatlar konkret bir əsəri deyil, müəllifin, demək olar ki, bütün yaradıcılığını əhatə edir. Bu halda müxtəlif mətnlərdən müvafiq nümunələrin seçilib təhlilə cəlb olunmasına diqqət yetirilir. Onu da qeyd etmək ki, belə tipli tədqiqatlarda leksikanın öyrənilməsinə daha çox cəhd göstərilmişdir. Bu işlər üçün məişət sözlərinin, terminlərin, dialektizmlərin, arxaizmlərin, alınma sözlərin, tarixizmlərin, omonimlərin, sinonimlərin, antonimlərin, çoxmənalı sözlərin və s. toplanıb qruplaşdırılması, bəzi sözlərin semantik, struktur izahı, onların daha hansı mənbələrdə qeydə alınması, bu sözlər barədə söylənilmiş fikirlər barədə məlumatların verilməsi, əsərlərdən nümunələrin gətirilməsi səciyyəvidir. Aydın ki, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlərin öyrənilməsində də oxşar yanaşma prinsipi aşkar hiss edilir. Belə görünür ki, linqvistik təhlilə ilkin yanaşma üsulu dilin müxtəlif bölmələri əsasında araşdırmalar aparmağı əhatə etmişdir.

Şair və yazıçının dili, bütün yaradıcılığı öyrəniləndə onun əsərlərinin əksəriyyəti, bəzən isə hamısı linqvistik təhlilə cəlb edilmişdir. Təbii ki, bu halda eyni məsələyə dair nümunələr bütün əsərlərdən deyil, müxtəlif əsərlərdən seçilmişdir. Konkret əsərin dilinin tədqiq edilməsi zamanı isə həmin əsərin mətni əsas götürülmüşdür. Şair və yazıçının dili ilə bağlı araşdırmalar və konkret bədii mətnin linqvistik təhlilinə ilkin yanaşma üsulunun mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün bəzi tədqiqat işlərinə müraciət etmək lazım gəlir. Hər şeydən əvvəl, A.Qurbanovun bədii linqvistik təhlil üçün müəyyənləşdirdiyi tədqiqat ardıcılığını və onda irəli gələn nəticələri nəzərdən keçirməyə çalışaq.

A.Qurbanov bədii mətnin linqvistik təhlilində səslərin ifadə və təsvir imkanlarını dərin və ətraflı aydınlaşdırmağın vacibliyini qeyd etmiş, fonetik amillərin ekspressiv-üslubi keyfiyyətə malik olduğunu və fonetik xüsusiyyətlərin şeirlərdə daha çox rast gəldiyini göstərmişdir. Müəllif S.Rüstəmin “Çapayev” şeirinin linqvistik təhlilində 16 misra əsasında fonemlərin işlənmə tezliklərini hesablamış, a, ə, i, ı saitlərinin, r, n, l, m, y, ç, p samitlərinin çox işləkliyini müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatçı bu qənaətə gəlmişdir ki, bədii mətnə sait və sonor samitlər məhsuldardır. Bu şeirdə “ç” və “p” fonemlərinin yüksək tezliklə işlənməsi bədii təkrir – alliterasiya ilə bağlıdır. A.Qurbanov yazır: “Mətnə sözlərin heca tiplərindən də məqsədəuyğun istifadə edilmişdir. 16 misradakı 91 sözdən 60-ı bir və ikihecalıdır. Məlumdur ki, şeirdə ahəngi yüngülləşdirmək üçün azhecalı sözlər daha faydalıdır. Digər tərəfdən, həmin mətnə hecaların çoxu (100-ə qədəri) açıqdır. Açıq hecalar öz melodikliyi ilə şeirin bədii təsir gücünü artıran amillərdən hesab olunur” [1, s.65; 4, s. 395-396]

Bədii mətnin linqvistik təhlili dildə müxtəlif səviyyələrdə mümkün qanunauyğunluqları, spesifik xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaqla yanaşı, konkret ədəbi nümunənin özünəməxsus cəhətlərini, həmçinin müəllifin üslubunu müəyyənləşdirməyi nəzərdə tutur. A.Qurbanovun “Çapayev” şeirinin fonetik təhlilindən aldığı nəticələrin nə dərəcədə ümumi səciyyə daşmasını öyrənmək üçün ya mövcud tədqiqatlarla müqayisə, ya da bu istiqamətdə əlavə araşdırmalar aparmaq lazımdır.

C.Rəhmanovun “Azərbaycan dili mətninin statistik-distributiv təhlili” adlı işində fonemlərin rabitəli mətnə mətnə işlənmə tezlikləri müəyyənləşdirilmişdir. Müəllif göstərir ki, Azərbaycan

dilində ən yüksək tezliklə “A”, “Ə”, “İ” fonemləri işlənir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində çox işlənən on fonemin tezliyə görə düzülmə ardıcılığı belədir: A, Ə, İ, N, D, R, L, I, M, B. Azərbaycan dilində “Ç” fonemi işlənmə tezliyinə görə 27-ci, “P” fonemi isə 32-ci mövqedə durur [1, s.32].

C.Rəhmanovun tədqiqatı yalnız bədii deyil, elmi, publisistik, rəsmi və s. mətnlər əsasında aparılmışdır. Azərbaycan dilində fonemlərin kəmiyyət xarakteristikaları şeir mətnləri üzrə aparılmamışdır. Şeir mətninin fonetik səviyyədə linqvistik təhlili nəzm əsərləri əsasında fonem və hecaların statistikasının öyrənilməsinin də vacibliyini təsdiq edir.

“Çapayev” şeirində alliterasiya yaratmaq məqsədilə “ç” və “p” fonemlərinin çox işlədilməsi faktıdır. Əlbəttə, alliterasiya emosional, ekspressiv təsiri, eləcə də bədii ifadə gücünü, melodikliyi, ahəngdarlığı gücləndirir. Lakin bütün şeirlərdə alliterasiyadan istifadə olunmur və bu, mütləq deyildir. Buna baxmayaraq. Azərbaycan poeziyasında alliterasiyaya malik olan şeirlər az deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şifahi xalq yaradıcılığının kiçik janrlarından biri olan yanılmaclarda səs ahəngi, oxşar və yaxın səslərin, hecaların ardıcıl işlənməsi, təkrarlanması hadisəsi baş verir. Yanılmaclar özünü üç tipdə göstərir: 1) sözlərin yerini yanlış demək yolu ilə yaranan yanılmaclar; 2) çaşdırmalar; 3) çətin sözlərin tələffüzü yolu ilə yaranan yanılmaclar [6, s.56].

Yanılmaclar nitqi inkişaf etdirmək, səlisləşdirmək məqsədi daşıyır. Onlar üçün məzmun vacib şərt olmasa da, bu janr nümunələri də dilin normaları əsasında yaradılır, yanılmağın komponentləri arasında müəyyən məna əlaqələri gözlənilir. Məsələn, “bu mis nə pis mis imiş, bu mis kaşan misi imiş”, “Mollanı əmmamələməlimi, əmmamələməməlimi”, “Getdim gördüm bir bərədə bir bərbər bir bərbəri bər-bər bəyirdir. Dedim sən bərbər bu bərbəri niyə bər-bər bəyirdirsən. Dedi bu bərbərin atası bərbər mən bərbərin atası bərbəri bər-bər bəyirdiyindən mən bərbər bu bərbəri bər-bər bəyirdirəm” və s.

Yanılmacların spesifik xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onlarda bir-birinin təkrarı olan, bir-birindən cüzi fərqlənən fonem birləşmələri ardıcıl sıralanır. Nümunələrdən birində mis-pis, imiş aş/iş, i-i: misi imiş düzülüşü, digərində bir, bər, bər-bər, bəy-bər, yir-bər fonem birləşmələri ardıcılığı tələffüz zamanı yanılmağa zəmin yaradır. Alınma əmmamə sözünün öz tələffüzündə çətinlik varsa, ona artırılan -ləməli və -ləməməli şəkilçi zəncirləri bu çətinliyi maksimallaşdırır. Yanılmacların sürətli canlandırılması da psixoloji ekstralingvistik amil kimi öz təsirinə göstərir.

Göründüyü kimi, yanılmac bədii mətn nümunələrinin komponentləri arasında da məna əlaqələri vardır. Buna baxmayaraq onların linqvistik təhlili daha çox struktur və fonetik planda aparılmışdır.

“Getdim gördüm bir bərədə bir bərbər bir bərbəri bər-bər bəyirdir. Dedim sən bərbər bu bərbəri niyə bər-bər bəyirdirsən. Dedi bu bərbərin atası bərbər mən bərbərin atası bərbəri bər-bər bəyirdiyindən mən bərbər bu bərbəri bər-bər bəyirdirəm” yanılmacını fonetik səviyyədə statistik təhlilə cəlb etsək, tərkibdəki fonemlərin tezliyə görə “ə-42, r-40, b-39, i-22, d-12, n-9, m-6, y -6, a-4, s -4, t-4, e-3, g-2, ı-2, ö-1, ü -1” düzülüşünü alacağıq. Göründüyü kimi, burada 16 fonem iştirak edir, onlardan 7-si sait, 9-u samit fonemdir. Yanılmacda fonemlərin işlənmə rəqəmini 10 rəqəmi ilə müəyyənləşdirsək, onda birinci rəqədə Ə-42, R – 40 fonemləri, 2-ci rəqədə 39 işlənmə tezliyi ilə B fonemi, 3-cü rəqədə 22 tezliyi ilə İ fonemi, dördüncü rəqədə 12 tezliyi ilə D fonemi duracaqdır. Digər fonemlər tezlikləri 10-dan az olduğuna görə 5-ci sırada qerləşəcəkdir. Statistik təhlilin nəticəsi sübut edir ki, yanılmacın tərkibində “Ç” və “P” fonemləri işlənməmişdir.

Qeyd olunduğu kimi, A.Qurbanov şeir mətni üzrə fonetik səviyyədə bir statistik təhlil aparmışdır. O, S.Rüstəmin “Çapayev” şeirini bu təhlilə cəlb etmiş və bu nəticəyə gəlmişdir ki, “mətnədə saitlər və tələffüzçə onlara yaxın olan sonor samitlər (n, l, m, r, y) əsas yer tutur. Qalan samitlər içərisində məhsuldar işlənən “p” və “ç” samitləridir” [1, s.67]. Yanılmacın və “Çapayev” şeirinin statistik fonetik təhlilinin nəticələri nəinki bir-biri ilə üst-üstə düşür, hətta kəskin fərqlənir. Yanılmac və “Çapayev” şeirinin statistik təhlilinin nəticələrini fonemlərin ümumi statistik təhlili ilə müqayisədə də fərqlənmə aşkar nəzərə çarpır.

Poetik janra məxsus olan daha bir bədii mətnin fonetik səviyyədə statistik təhlilini nəzərdən keçirək. Məlumdur ki, bayatılarda səs ahəngi vacib məsələlərdən biri sayıla bilər. Bu poetik nümunələrdə yaxın məxrəcli səslərin bir-birini izləməsinə xüsusi diqqət verilir, misra daxilində eyni fonemlə başlayan sözlərdən istifadəyə daha çox diqqət yetirilir. Hər misranın yeddi hecadan ibarət olması misranın söz dərinliyinin, demək olar ki, dördlə məhdudlaşmasına imkan yaradır.

“Başında sarı sancaq,
Sancaq olub oyuncaq;
Mənim nə təqsirim var,
Sən naşı, mən utancaq” [7, s.99].

Bu bayatıda birinci iki misradan hər birində 3, üçüncü, dördüncü misraların hər birində isə dörd söz vardır. Dörd misrada 14 söz işlənmişdir ki, bu da misranın söz dərinliyinin $14:4=3,5$ olduğunu göstərir. 14 sözdən 4-ü “s”, 2-si “o”, 2-si “n”, 2-si “m” və yerdə qalan dörd söz müvafiq olaraq “b”, “t”, “u”, “v” ilə başlanır. Anlautda sait fonem 3 dəfə qeydə alınır. Birinci misradakı sözlərin heca quruluşu SV-SVS-SV (başında), SV-SV (sarı)SVS-SVS (sancaq), ikinci misrada SVS-SVS (sancaq), V-SVS (olub), V-SVS-SVS (oyuncaq), üçüncü misrada SV-SVS (mənim), SV (nə), SVS-SV-SVS (təqsirim), SVS (var), dördüncü misrada SVS (sən), SV-SV (naşı), SVS (mən), V-SVS-SVS (utancaq).

Bayatının fonem səviyyəsində statistik təhlilinin nəticəsi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

№	Fonem	F	№	Fonem	F	№	Fonem	F
1.	a	12	7.	M	4	13.	o	2
2.	N	10	8.	I	3	14.	ş	2
3.	ə	5	9.	I	3	15.	t	2
4.	s	5	10.	U	3	16.	d	1
5.	q	5	11.	R	3	17.	e	1
6.	c	4	12.	B	2	18.	v	1
Cəmi 18 fonem; 68 fonemişlənmə								

Cədvəldə F fonemin işlənmə tezliyini göstərir. Statistik təhlil göstərir ki, ən yüksək tezliklə a (F=12)və n(F=10) işlənmişdir. Bundan sonra üç fonem – “ə”, “s”, “q” – 5, iki fonem – “s” və “m” – 4, dörd fonem – “i”, “ı”, “u”, “r” – 3, dörd fonem – “b”, “o”, “ş”, “t” – 2 və üç fonem – “d”, “l”, “v” – 1 dəfə işlənmişdir. Ümumiyyətlə, 18 fonem cəmi 68 işlənməyə malikdir. Faiz hesabı ilə “a” fonemi bütün işlənmələrin 17,64%-ni, “n” fonemi isə “14,7%-ni təşkil edir. Bu iki fonem ümumi fonem işlənmələrinin 32,34%-ni əhatə edir. Yuxarı tezlikli 5 fonem cəmi 37 dəfə qeydə alınır ki, bu da ümumi fonem işlənmələrinin 54,4%-ni təşkil edir.

Bir bayatı əsasında apardığımız statistik təhlildə “p” və “ç” fonemləri, ümumiyyətlə, qeydə alınmamışdır. Halbuki, A.Qurbanovun statistik təhlilində bu fonemlər məhsuldardır. Qeyd olunduğu kimi, S.Rüstəmin “Çapayev” şeirində “ç” və “p” samitləri bədii təkrar-alliterasiya məqsədilə istifadə edilmişdir. Müəllif tərkibində “ç” və “p” samitləri olan sözlərdən (çap, çinqıl, çay, çap, çapa-çapa, çapay və s.) daha çox istifadə etmişdir və bu səbəbdən də həmin fonemlər adıçəkilən şeirdə məhsuldar mövqə tutmuşdur.

Bayatıdakı saitlərin və A.Qurbanovun qeyd etdiyi sonorların (n, l, m, r, y) işlənmə tezliyini təyin edək. Hesablama göstərir ki, təhlilə cəlb etdiyimiz bayatıda “a”, “ə”, “ı”, “i”, “u” və “o” saitləri iştirak edir. Mətnə “ü”, “ö”, “e” saitləri yoxdur. İşlənən saitlər kəmiyyətcə belə paylanır: a=12, ə=5, i=3, ı=3, u=3, o=2. Bu saitlər cəmi 28 dəfə istifadə edilmişdir və altı sait bütün fonem işlənmələrin 41,18%-ni əhatə edir. Samitlər ümumi işlənmənin 58,82%-ni təşkil edir. Sonorlar bayatı mətnində işləkliyə görə belə paylanmışdır: n=10, m=4, r=3, l=1. Sonorların ümumi sayı 18-ə bərabərdir. Sait və sonor samitlər bir yerdə toplam 48 dəfə işlənmişdir. Deməli, bu on fonem bütün fonem işlənmələrinin 70,58%-ni təşkil edir ki, bu da poetik mətnə sait və sonorların daha çox işlənməsi haqqında A.Qurbanovun qənaətini təsdiq edir. Əlbəttə, bayatıların fonetik təhlilinin kəmiyyət göstəricilərini bir bayatı mətni əsasında dəqiq saymaq olmaz. Dəqiq nəticə üçün bayatı mətnlərinin sayını artırmaq lazımdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bayatıların spesifik qafiyə sistemi vardır. Məlumdur ki, qafiyə poetik nümunələrdə misraların sonundakı sözlərin həmahəngliyi, oxşarlığı, forma uyurluğu, tələffüz eyniliyi və ya oxşarlığıdır. Azərbaycan poeziyasında həm daxili, həm də misra sonuna görə qafiyələnmə mümkündür. Yalnız bir səsin təkrarı ilə yaranan qafiyələr mücərrəd, bir neçə səsin təkrarı ilə formalaşan qafiyələr mürəkkəb qafiyələr adlandırılır. Həmahəng sözlərdə bir-birinə uyğun gələn bir neçə səsin təkrarlanması ilə

yaranan qafiyələr natamam qafiyələrdir. Misranın sonundakı sözlərin bir neçə hecası eyni olduqda qafiyə tam sayılır. Tələffüzə görə qafiyələr qulaq qafiyəsi adlandırılır. Qafiyəyə xas xüsusiyyətlər onun tərkibinə daxil olan fonemlərin işləkliyində təsir göstərir.

Bədii mətnin fonetik səviyyədə linqvistik təhlili ahəng qanunu, fonetik əvəzlənmələri, səs artımı, səs düşümü, assimilyasiya, dissimilyasiya, metatez, vurğu, fasilə, intonasiya və s. məsələləri də aydınlaşdırmağı tələb edir.

Bədii dil ədəbi dildən, danışq dilindən, sözün geniş mənasında ümumxalq dilindən təcrid olunmur; onun tutumlu, cilalanan, təzədən işlənən bir qolu, təsirli sahəsidir. Buna görə də ümumxalq dilində işlənən, canlı danışqda çox çevik, çox işlək görünən bütün sözlər bədii dilə keçə bilir, asanlıqla bədii əsərdə özünə yer tapır. Bədii mətnə işlənən hər bir söz «sınaqdan çıxarılır», xəyal və təfəkkürlə təmasa gətirilir.

Bədii yaradıcılıq xüsusi, spesifik sahədir, həyatın obrazlı təfəkkürə məxsus ifadə formasıdır. Bədii yaradıcılığa aid olan hər bir əsərdə zamanın ictimai-siyasi quruluşu, xalqın həyat tərzi, adət-ənənəsi, arzu və istəkləri təsvir olunur. Buna görə də milli dil əsasında yaranmış hər bir bədii əsər dövrün aynası, onun xüsusiyyətlərini əks etdirən vasitə rolunu oynayır.

Bədii mətnin ənənəvi linqvistik təhlili dil vahidlərini mətnədən təcrid edilmiş şəkildə götürdüyündən ədəbi təhlil sahəsinə ehtiyatla yaxınlaşır, onun dərinliklərinə linqvistik arsenalın köməyi ilə nüfuz edə bilmir. Nəticədə məzmun, mövzu, kompozisiya, süjet, leytmotiv, açar sözlər, fabula və s. anlayışlar, həmçinin mətnin təşkili, onun qurulması, əlaqələr sistemi, seqmentasiyası, bitkinliyi, informativliyi və s. linqvistik təhlil hədudlarından kənar qalır. Qeyd edilənlər dilin bütün sisteminə aid linqvistik təhlil aparmaq müddəasının izahında təsdiqini tapır. Bu məsələni izah edərkən, A.Qurbanov dil sisteminə dair linqvistik təhlili xüsusi və ümumi təhlil olmaqla iki yərə ayırmışdır. Ənənəvi linqvistik təhlil prinsiplərinə görə, “xüsusi linqvistik təhlil prosesində hər hansı bədii mətnə müəyyən dil hadisəsi, müəyyən konkret sistem araşdırılır, onun müxtəlif variantları, yaranma yolları və s. aşkar edilir. Bu cür xüsusi linqvistik təhlildə fonetik hadisələr, ayrı-ayrı nitq hissələri, hal və mənsubiyyət şəkilçiləri, nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyalar, sözün quruluşu, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər, cümlə, cümlənin növləri, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə və s. mövzular məqsəd kimi qarşıya qoyula bilər. ...Ümumi linqvistik təhlildə isə hər hansı bədii mətn fonetik, leksik, semantik, frazeoloji və qrammatik baxımdan araşdırılır, bunlar arasında münasibət, kəmiyyət və keyfiyyət əlamətləri, xüsusiyyətləri meydana çıxarılır [1, s.37].

Yuxarıda nəzm əsərlərinin linqvistik təhlili prosesində fonetik səviyyədə statistik təhlil metodunun tətbiqi məsələsini iki xalq yaradıcılığı nümunəsi və bir şeir əsasında nəzərdən keçirdik. Tədqiqat və təhlil göstərir ki, bədii mətnin statistik təhlili bilavasitə əsərin özünə aid olan və bu əsər üçün ümumi sayıla biləcək nəticələr verir. Bir əsərin fonem səviyyəsində statistik təhlili dilin fonemlər sisteminin ümumi statistik nəticələri ilə üst-üstə düşür. Buna baxmayaraq, bədii mətnin linqvistik təhlilində statistik metodun tətbiqi vacibdir və bu zaman alınan nəticələr təhlilə cəlb edilən konkret əsərə aid olur. Eyni janrdan olan daha çox əsərin statistik təhlili bu janr üçün ümumi kəmiyyət göstəricilərini müəyyənləşdirməyə əsas verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Maarif, 1986, 380 s.
2. Məhərrəmov R. Sabirin dili. Bakı: Maarif, 1976, 107 s.
3. Eyvazova R. Kişvəri “Divan”ının dili. Bakı: Elm, 1983, 138 s.
4. Qurbanov A. Bədii mətnin dil problemləri// Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. I c. Bakı, Nurlan, 2004, s. 319-432
5. Рахманов Дж.А. Статистико-дистрибутивный анализ азербайджанского текста (на уровне графем и фонем). Дис. ...канд. филол. н. Баку, 1988, 215 с.
6. Musayeva S. Azərbaycan-türkmən folklorunda yanılmaclar // Azərbaycan folklorunun aktual problemləri. Bakı: BDU nəşri, 1991, s.55-56
7. Bayatılar. Bakı: Yazıçı, 1985, 199 s.

Внедрение статистических методов при традиционном лингвистическом анализе художественного текста

Резюме

Статья посвящена проблеме внедрения статистического метода в лингвистическом разборе художественного текста. В статье просматриваются принципы отношения к понятию «лингвистический разбор». Отмечается, что проведенный традиционным методом лингвистический разбор ведется по фонетическому, лексическому и грамматическому уровню языка. На грамматическом уровне лингвистический разбор охватывает как морфологический, так и синтаксический разбор. Вместе с тем, лингвистический разбор художественного текста подразумевает разбор произведения и по композиции, и сюжету. В лингвистическом разборе художественного текста особое значение приобретает внедрение статистического метода. В статье особое место отводится исследованиям статистическим методом на фонетическом уровне, к разбору привлекаются художественные образцы различных жанров. Доказывается факт непосредственного отношения результатов, проводимых статистических расчетов к изучаемому произведению на основе конкретных поэтических образцов, уточняется необходимость изучения количественной особенности художественного текста.

Лингвистический анализ художественного текста на фонетическом уровне позволяет рассмотреть такие вопросы, как закон гармонии, фонетические чередования, ассимиляция, диссимиляция, эпентеза, метатеза, ударение, интонация и др.

Исследование показало, что художественный язык не может быть изолирован от литературного языка, разговорного языка и является своеобразной системой языковых средств, обладающих особой эстетической функцией, поэтому все слова, употребляющиеся в общенациональном языке, в разговорной речи, с легкостью переходят в художественный язык и занимают особое место в художественном произведении.

Ключевые слова: текст, художественный текст, лингвистический разбор, фонема, статистический разбор, баяты, частота, гласные, согласные, сонорные, фонетический разбор

P.Azizova

Use of statistic method in traditional linguistic analysis of the literary text

Summary

The article is devoted to the problem of introducing a statistical method in the linguistic analysis of literary text. The article defines the principles of attitude to the concept of “linguistic analysis”. It is noted that the traditional linguistic analysis is carried out on the phonetic, lexical and grammatical level of the language. At the grammatical level, linguistic analysis covers both morphological and syntactic analysis. At the same time, linguistic analysis of a literary text implies analysis of the work both in composition and in plot. In the linguistic analysis of the literary text, the introduction of the statistical methods is of particular importance. In the article, a special place is given to studies by the statistical method at the phonetic level literary samples of various genres are involved. The fact of direct association of results of statistic calculation to studied work on the base of certain poetic patterns, is proved, and necessity of studying of quantitative features of the literary text is precised.

The linguistic analysis of the artistic text at the phonetic level allows us to consider such issues as the law of harmony, phonetic alternations, assimilation, dissimilation, epenthesis, metathesis, stress, intonation, etc.

The study showed that an artistic language cannot be isolated from a literary language, a spoken language and is a peculiar system of linguistic means with a special aesthetic function, therefore all words used in the national language, in colloquial speech, easily translate into an artistic language place in the artwork

Key words: text, literary text, linguistic analysis, phoneme, statistic analysis, bayat, frequency, vowels, consonants, sonorous, phonetic analysis

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.05.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Əbülfəz Rəcəbli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.